

KÜRE, YUVAR VE OTONOM ÜZERİNE

Hamza ZÜLFİKAR

Türkçe; hiçbir vakit bu kadar keyfi kullanılmamış, bu kadar Batı kökenli kelimelere açık olmamıştı. Her gün Türkçe olmayan bir başka kelimeyle karşılaşılıyor. *Konfirme edilmemiş haber* ne demek? Hadi az çok yabancı dil bilen kimseler için *konfirme* (confirm) yabancı gelmeyebilir. Bugünlerde genci, yaşlısı, kulağı gözü televizyonda olan şu kadar milyon halk, bu sözden ne anlayacak? Sunucunun Türkçe *doğrulamak* fiilini bilmemesine imkân var mı? *Henüz doğrulanmamış bilgi* veya *kesinleşmiş habere göre* dese herkes anlayacak. *Teyit edilmemiş haber*, *bilgi* de benim kabulum.

Reklamlarda birçoğunun anlamadan duyup geçtiği *lansmana* özel sık sık kulağımızı rahatsız eden bu sözü günde birkaç kez duyuyoruz. Daha önce söyleye söyeye insanlara öğrettikleri *lanse* (lancée) ve *lanse etmek* yetmiyormuş gibi şimdi de *lansman* (lancement) sözünü yaymaya çalışıyorlar. Bu dili yabancılaştırmada amaç ne olabilir? Geldiği dilde fiili “öne sürmek, tanıtmak, ortaya koymak” hatta “yayımlayarak ortaya koymak” demektir. Bu fiilin sıfatı *lanse*'dir. 1995 yılında benim de içinde bulunduğum Türk Dil Kurumunun on beş üyeli Yabancı Kelimelere Karşılıklar Kurulunda *lanse etmek* “tanıtmak amacıyla öne sürmek, tanıtmak” biçiminde karşılanmıştı. Şükrü Haluk Akalın'ın başkanı olduğu Yabancı Sözlere Karşılıklar Kılavuzu Kurulunca 2008'de yayımlanan *Yabancı Sözlere Karşılıklar Kılavuzu* adlı kitapçıkta *lanse* kelimesi *tanıtım* olarak karşılandı. *Türkçe Sözlük*'te ise bu kavramın karşılığı *önceleme*, *öncelemek*'tir.

TRT'nin Türk müziği kanalında sunucu, bir şarkıyı dinleyicilerine tanıtırken söze *Şimdi şarkıyı anonslayalım* (21.02.2018) diye başladı. Gazetenin Kelebek ekinde *Canan Uzerli'nin Türkçe fonetiği sorunlu... Kırık Türkçe Türk*

enstrümanlarının çokça kullanıldığı albümde bir süre sonra o kırık Türkçeyi epey seviyor ya da tam tersi sevmiyorsunuz (Hürriyet, 2018: Kelebek eki 8. s.). Türkçe fonetik ne demek? Kırık Türkçe sözlüklere bile alınmamıştır. Türk çalgıları sözüne ne oldu! Enstrüman'ı bir yerde araç, vasıta bir yerde çalgı yerine kullanılmaktaki bu gayretle ne amaçlanıyor!

Analiz, analiz etmek için yıllar önce tahlil, tahlil etmek kullanılmış. Cumhuriyet Dönemi'nde çöze, çözelemek önerilmiş (1935). Söz konusu öneriler benimsenmeyince analize geri dönmüş. 1970'li yıllara kadar analiz kullanımdaydı. Bu tarihlerde bulunan, dil kurallarına uygun çözüm ve çözümlenmek ise alan uzmanları arasında yeterince ilgi görmedi. Nitekim 2009 yılında Güler Somer ve Ahmet Yaşar Hocaların hazırladıkları Kimya Terimleri Sözlüğü'nde (TDK) analiz tercih edildi. Denebilir ki incelemecisi olan Hamza Zülfikar bunu çözümlenme biçiminde düzetseydi. İşte o safhada, eser sahiplerinin iradesine dilcinin müdahalesi olmuyor. Bu tür meseleler alan uzmanlarıyla dilcilerin birlikte çalıştığı, tartıştığı kurullarda ancak çözülebiliyor. Analiz'in kabul görmesi, analistler örneğinde olduğu gibi türevlerini de Türkçeye getirdi. Türkçe karşılığı olan çözümleyiciler sözünü kişi, üslubuna yakıştıramıyor. Kurutucu diye bildiğimiz kelime, basında artık dryer ile ifade ediliyor.

İroni, ironik kelimeleri ne kadar da çok yayıldı. İroni "istihza, alay", ironik "müstehzi, alaylı" idi. Ironik karşılığı dile müstehzi bir eda ile alaylı veya alaylımsı sözleriyle zarf olarak ifade edilirdi. Sıfat olarak kinayeli kelimesi de bu anlamda kullanılır. Günümüzde bazı dilci meslektaşlarımız da dâhil olmak üzere çok kimse ironi, ironik ile konuşuyor. Osmanlıca sayılıp dilden uzaklaştırılmaya çalışılan bir kelimenin yerini Batı kökenli bir kelime alıyor. Bereket ironi kelimesinin ironically zarf biçimi dile dâhil edilmedi, bu kavram bugün ironik olarak ifade ediliyor.

Meslektaşlardan biri makalesinde varyantlaşmak fiilini kullanmış. İnsanlar mailleşiyor. Doğu veya Batı kökenli bir kelimeyi kök olarak alıp ondan fiil türetmek eskiden beri uygulanan kolaycı bir yoldur. Bugün de aynı yolla yapılmış kronikleşmek, monotonlaştırmak, radikalleşmek, fotoğraflamak gibi fiiller var. Etmek yardımcı fiiliyle marjinalize etmek, sınır dışı etmek varken deport etmek Türkçe kaygısı duyulmadan dile mal edilen şekiller. Yavaş yavaş uslanıp ümit etmek dememeye ummak demeye başlamıştık. Bu, pek sürmedi. Uyarılar tekrar edilmedikçe, hatırlatılmadıkça, hatta ders olarak okutulmadıkça tesir etmek, etkilemek biçimindeki örnekleri artırmak mümkün olmuyor.

Sağlık terimi “bir türlü iyileşmeyen hastalık” demek olan *müzmin* yabancı bulundu, *süregen* karşılık olarak önerildi. Şimdi her ikisini de bilen kalmadı ve bunun yerine *kronik (chronique)* yaygınlaştı. Böyle bir gidişe kim sebep oluyor? Yasayla yozlaşma, bozulma önlenemeyeceğine göre bu bozulmanın önüne geçecek ortamı nasıl kuracağız, bunu düşünmek zorundayız. Bu sorunları ne dil uzmanı ne de kurumlar giderebilir. Önce dil bilinci (şuru), dil sevgisi, ana dile saygı gerekli. Eline kalemi alanın gönlünde Türkçe sevgisi, titizliği olmalı.

Trol (troll) kelimesi, “Deniz dibinde ağları bir yerden bir yere sürükleyerek balık avlama” anlamında söz dağarcığımızıza girmişti; su ürünleri uzmanları, *trol ile avlanma*’yı doğru bulmazlar. Bu kelimenin son günlerde “sahtekâr, sahte haber üreten kimse” anlamında da kullanıldığını duyuyoruz. Bir zamanlar da “şişirme, uydurma haber” anlamında İngilizce *asparagas* kullanılırdı.

Osmanlı bilim adamları *muhtariyet* sözüyle *otonom* (autonome) terimini karşılamış. Türkiye Türkçesinde bu terimin karşılığı *özerklik* olmuştur. Daha doğrusu *muhtar (otonom) özerk, muhtariyet (otonomi) özerklik*. İlki sıfat, ikincisi ad. Bu ara *otonom* tekrar gündeme geldi. “İHA’lar link kaybı durumunda tanımlı meydanlara tam otonom iniş gerçekleştirebilecek” (*Hürriyet* gazetesi, 08.02.2018, 17. s.). *Otonom* burada *özerk* ile karşılanamaz. *Türkçe Sözlük*’te bu anlamda *otonom* terimini karşılayacak bir söz yoktur. Cümlede *otonom* sözünden çıkarılacak anlam “kendi kendini yönetme gücüyle hareket etme”dir. Bu durumda vaktiyle *otomasyon* için önerilmiş olan *özişler* sözü akla geliyor. Buna bakıp *otonom* için *özyönetir* karşılık olarak önerilebilir. Cümlede geçen *tanımlı meydan* da bir terimdir ve sözlüklere *tanımlı meydan* biçiminde katılıp açıklanmalıdır.

Bu arada haberlerde geçen *sırttanılmaz* terimini de unutmayalım. Sözlüklere girmemiş olan ve bitişik yazmamız gereken bu sıfatın *sırttanılmaz doktorlar* örneği var. *Sırttanılmaz* yalnızca doktorlar için değil “dünyanın her yerinde, tabiatta gözlem yapabilen” anlamında da geçiyor. Sıfat olarak kullanılan bu kelimeyi ve ad biçimi olan *sırttanılmazlık* biçimini sözlüklerimize dâhil etmeliyiz.

Günümüzde olduğu gibi geçmişte de bilim ve sanat alanlarında yapılan her yenilik, her buluş (icat) çok geçmeden bizde de gündeme gelmiş ve birer terimle adlandırılmıştır. Fransızca kökenli *glop* (globe) Osmanlı Türkçesinde “yuvarlak, müdevver” anlamına dayanılarak Arapça kökenli *küre* kelimesiyle karşılanmış. *Küre*, Cumhuriyet tarihi boyunca bilim adamlarının gündeminden düşmemiş ve bir yandan da *küre*’nin karşılığı ne olabilir diye araştırıl-

miş. Bu kavram, dil bilgisinde ad olan *yuvar* ile karşılanmış. *Yuvar*, *yuvarlak* (*yuvar-la-k*) kelimesinin köküdür. 1935 yılında yayımlanan *Osmanlıcadan Türkçeye Cep Kılavuzu*'nda Osmanlı Türkçesinden kalan *küre-i musattaha* ve *küre-i mücesseme* terimleri *yüzeyküre*, *yuvarküre* olarak karşılanmış. *Yuvar* burada ilk kelime olarak yer almış. Bu tarihten itibaren Arapça kökenli *küre* ve Fransızca *glob* (gloge) karşılığı olarak *yuvar* gündeme gelmiş. Hemen belirtmek gerekir ki *küre* büsbütün yerini *yuvar*'a bırakmamış. *Küre*'nin bir de sıfatı *kürevi* ve Fransızca *global* biçimleri vardır. Görebildiğim kadarıyla Osmanlı Türkçede *kürevi* olarak adlandırılan *global*'e o tarihlerde herhangi bir karşılık önerilmemiş, *küre*'den *-sel* ekiyle *küresel* kullanımı Cumhuriyet Dönemi'nde gerçekleşmiştir. Daha uygun olabileceğini düşündüğüm *yuvarsal* ise ilgi görmemiştir. Arapça kökenli *küre*'den *globalize* karşılığı *küreselleşmek* fiili türetilmiş, *yuvarsılaşmak* veya *yuvarsallaşmak* akla gelmemiştir.

Yuvar kelimesinin kökü *Divanü Lugati't-Türk'te yuvmak* biçimindedir. Bu kaynakta, suların sürüklediği taş parçacıklarına *yuvuk* dendiğini görüyoruz. Bu kaynakta, *yuvmak* fiilinden *yuvluşmak* (< *yuvuluşmak*) *yuvturmak* fiilleri de var. Muhtemelen *yuvluşmak*'ta dar ünlünün düşmesi söz konusu olmuş. Buna göre *yuvmak* fiil kökünden *yuv-ar* ad biçimi buradan da *yuvar-la-mak* fiili, bu fiilden de *yuvar-la-k* sıfatı elde edilmiş. Bunlar, dilin kendi işlerliğine ve gelişmişliğine verilebilecek ilgi çekici örneklerdir.

Kurallara uygun olan *yuvar*'ın *glop* ve *küre* karşılığı olarak bulunuşu isabetli olmuştur. *Yuvar*'dan yararlanılarak **alyuvar** (Osm. *kareyye-i hamra*, Fr. *globule roge*) ve **akyuvar** (Osm. *küreyye-i beyza*, Fr. *globule blanc*) türetilmiş. Bunları dile kazandıran bilginlerinin ruhu şad olsun.

Dikkat edilirse terimlerde geçen Fransızca *roge* ve Arapça *hamra* her ikisi de "kırmızı, kızıl" anlamındadır. Bunun gibi Arapça *beyza*, Fransızca *blanc* da *beyaz* demektir. Cumhuriyet aydını söz konusu kelimeleri çok daha kısa *al* ve *ak* ile karşılamış, Fransızcadaki renk adları dikkate alınmıştır. *Al* ve *ak* burada sıfattır. Hatırasına dayanılarak yazımına müdahale edilmemiş, bitişik yazılmaları bugün de devam etmektedir.

Yuvar, başka bilim dallarının terimlerinin de Türkçeleştirilmesinde kullanılmış. Yukarıda sözünü ettiğimiz *Osmanlıca Türkçe Cep Kılavuzu*'nda (1935) geçen *yüzeyküre* yani *küre-i musattaha* daha sonra *düzlemyuvar* olmuş. Aynı kaynakta geçen *yuvarküre* yani *küre-i mücesseme* ise *yeryuvarlağı* olarak karşılanmış (*Orta Öğretim Terimleri Kılavuzu*, TDK 1963). Bu durumda anlaşılan *küre* yabancı bulunmuş, *yuvarlak* ve *yuvar*'a dönülmüş. Aşağıda belirteceğimiz gibi *küre*'ye tekrar dönüş çok daha sonraki yıllarda da rastlanır.

Coğrafya, yer bilimi (jeoloji) ve hava bilimi (aeroloji) terimleri olarak **su yuvar** (Osm. *kürre-i maie*, Fr. *hydrosphere*), **taş yuvar** (Osm. *küre-i haceri*, Fr. *litosfer*), **havay uvar** (Osm. *karei-i hava*, Fr. *atmosphere lithosphere*) terimleri *yuvar* kelimesinden yararlanılarak türetilmiştir.

Bunların yanında **yer yuvarlağı**, **yer küre** (Osm. *küre-i arz*, Fr. *orbite terrestre*) biçiminde kullanımlar da olmuş. Bunlar belki de *yuvar* kelimesinin bu amaçla kullanılmasından haberdar olmadan türetilmiş.

yeryüzü (Osm. *sath-ı arz*, Fr. *surface de la terre*) terimine gelince Fransızca karşılığındaki *surface* etkisinde kalınarak adlandırıldığı anlaşılıyor.

Türkçe Sözlük'te yapılan göndermelere bakıldığında *yuvar* ve bununla yapılmış terimler öne çıkarılmaya çalışıldığı görülmektedir:

hava küre sözlüğe alınmış ama tanım verilmeden bu terim **hava yuvarı**'na gönderilmiş, tanım **hava yuvarı** maddesinde verilmiş. Bunun gibi **su küre** terimi **su yuvarı**'na, **taş küre** terimi **taş yuvarı**'na, **ışık küre** terimi **ışık yuvarı**'na göndermiş.

Yukarıdaki göndermelerin *Türkçe Sözlük*'te nedense tersi de yapılmış. **yer yuvarı** terimi **yer küre**'ye, **yer yuvarlağı** terimi **yer küre**'ye gönderilmiş. Ayrıca *Türkçe Sözlük*'te **düzlem küre**, **yarı küre**, **yer küre** ve **barisfer** karşılığı **ağır küre** terimlerinde *küre* korunmuş ve gönderme yapılmamıştır. Bu durum gösteriyor ki *yuvar* kelimesinden çok, *küre* ile kurulu olanlar tercih edilmiş.

Akyuvar, *alyuvar*, *ağır yuvar* bitişik yazılıyor da *hava yuvarı*, *taş yuvarı* ve benzerleri neden ayrı yazılıyor diye sorulabilir. Buna *ak* ve *al*'in sıfat görevinde kullanıldığı, *su* ve *taş* kelimelerinin ise ad (isim) olduğu yanıtı verilebilir. *Hava yuvarı*, *taş yuvar* birer ad tamlamasıdır ve kelimeler kendi anlamlarda bulunduğu için ayrı yazılmıştır denilebilir.

Söz konusu ettiğimiz *hava yuvarı* bugün daha çok *atmosfer* (atmosphere) olarak kullanılıyor. *Atmosfer* terim kendi anlamını aşarak günlük dilde “çevre, muhit, huzur verici ortam; büyüleyici özellik” gibi çeşitli anlamlarda kullanılmaktadır. Bir terimin sınırlı anlamını aşarak anlamca çeşitlenmesinin başka örnekleri vardır. Müzik terimi *dört dörtlük* bunlardan biridir.

Arapça kökenli *küre* ile Fransızca kökenli *glob* karşılığı *yuvar* ile yapılmış terimlerdeki değişimler Türk Dil Kurumunda kurulan Tıp Terimleri Çalışma Grubunda söz konusu edilirken *akyuvar*, *alyuvar* terimlerinin isabetliliği tıp bilginlerince takdir edildi. Bunlara dayanılarak başka yabancı kökenli terimlerin Türkçeleştirilmesinin yapılabileceği görüşüldü. “Bazık boyalara

karşı eğilimli” demek olan *bazofil* (*basophil*) teriminin *yuvar* sözüyle ifade edilebileceği üzerinde duruldu. Sonuçta Cengiz Yakıncı'nın başkanlığında toplanan Tıp Terimleri Çalışma Grubunda *granulocyte* için *benekyuvar*, *neutrophil* için *bozyuvar*, *eosinophil* için *gülyuvar*, *platelet thrombocyte* için *pulyuvar* karşılık olarak gösterildi. Umarım tıp bilgileri bu terimlere ilgi gösterir ve kaynağı *Divanü Lugati't-Türk*'te olan *yuvmak* fiilinden *yuvar* benimsenir.

Fransızca	Osmanlı Türkçesinde	Tercih edilmeyen Türkçe terim	Tercih edilen Türkçe terim
barysphere	-	ağıryuvar	ağır küre
hydrosphere		su küre	su yuvarı
atmosphere	küre-i nesimî	hava küre	hava yuvarı
globe terrestre		yer yuvarı	yer küre
photosphere	-	ışık küre	ışık yuvarı
planisphere	küre-i musattaha	düzlemyuvar	düzlem küre
		yarı yuvar	yarı küre
hemisphere	nısıf küre	yarım yuvar	yarım küre
globule rouge	küre-i hamra	-	alyuvar
globule blanc	küre-i beyza	-	akyuvar
granulocyte	-	-	benekyuvar
eosinophil	-	-	gülyuvar
platelet thrombocyte	-	-	pulyuvar
neutrophil	-	-	bozyuvar
lithosphere	küre-i haceri		taş küre
pyrosphere	küre-i nariye		ateş küre

Dille ilgili geçen birkaç yüzyıl içinde takınılan tutum iki aşamalıdır. Osmanlı bilim ve sanat adamlarının hedefinde Fransızca terimler vardı. Bunlara Arapça, Farsça kelime kök ve eklerinden karşılık bulmuşlar. Cumhuriyet aydınının ise hedefinde ise iki husus vardır: Biri Osmanlı Türkçesinden gelen kelimelere karşılık bulmak, diğeri Batı dillerinden gelenleri Türkçe ek ve köklerle karşılamak. Cumhuriyet'in ilanından ve Türk Dil Kurumunun kurulmasından sonra ağırlıkla Osmanlı sanat ve bilim terimlerini Türkiye Türkçesine aktarmakla geçmiştir. Batı kökenli hedefi ise ihmal edilmiştir. Bu etkinliklerin muhasebesi yapılamamış, başarı derecesi ortaya konulmamıştır. Türkçeleştirme işi 1970'li yıllara kadar uzamış. Bir yandan da bu süre içinde Batı'dan gelen terimlerle meşgul olunmuştur. Giderek hızını kaybeden bu eğilim, özellikle terimlerde Türkçenin aleyhine işlemeye başlamış ve su süreç devam etmektedir.